

ԱԿՆԱՐԿ ՀԱՅ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ

ԱՌԱՋԻՆ ԿՐՈՆԱԹԵՐԹԵՐԸ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՑ ՄԵՋ

այոց մեջ կրոնական թերթերը ե՞րբ են ծագում առել, որտե՞ղ են հրատարակվել դրանք, ի՞նչ ծրագրով են ղեկավարվել, ի՞նչ դեր են խաղացել այդ կրոնաթերթերը հայ ժողովրդի կրոնա-բարոյական դաստիարակության ու մշակույթի բարձրացման գործում, ի՞նչ գրական ժառանգություն է թողել կրոնական մամուլը: Ահա հարցեր ու խնդիրներ, որոնք մինչև այժմ չեն ուսումնասիրվել ու վերագնահատվել ըստ արժանվույն:

Մեր համեստ նպատակն է մասամբ բավարարել այդ պահանջը, տալ կրոնական մամուլի համառոտ պատմությունը, միաժամանակ ընդգծելով կրոնաթերթերի մեր ազգային-եկեղեցական կյանքում խաղացած դերը և որդեգրած ուղղությունը:

Այս ուղղությամբ մեր կատարած աշխատանքը չի ընդգրկում ամենուկեք հրատարակված հայ կրոնական պարբերաթերթերի բնարկումն ու բնութագրումը: Մենք ղեկավարվել ենք այն սկզբունքով, թե այդ կրոնական պարբերաթերթերից որո՞նք են կապված եղել անմիջականորեն հայրենի կյանքի հետ, ծնունդ առել, ընդունելություն գտել ու զարգացել Հայրենի հողի վրա կամ հայաբնակ վայրերում, և վճռական դեր են խաղացել մեր ժողովրդի կրոնալուսավորության, հայ մշակույթի զարգացման ասպարեզում և թողել են գրական-բանասիրական հարուստ ժառանգություն: Այլ խոսքով, մենք կանգ կառնենք առավել այն կրոնական պարբերաթերթերի վրա, որոնք հանդիսացել են հայ կրոնական մամուլի գլխավոր ուղեւորները:

Հետաքրքրական է հայ կրոնական մամուլի անցած ուղին: Հայտնի բանասեր Գ. Լևոնյանի «Հայ պարբերական մամուլը» աշխատության տվյալներով՝ Հայաստանում, Անդրկովկասում, Ռուսաստանում և արտասահմանի հայ գաղութներում մինչև 1934 թվականը հրատարակվել է 57 անուն կրոնական պարբերաթերթ, ըստ որում 25-ը Թուրքիայում, 11-ը Ռուսաստանում, 12-ը ԱՄՆ-ում, 3-ը Ֆրանսիայում, 2-ը Սիրիայում, 2-ը Եգիպտոսում, 1-ը Անգլիայում և 1-ը Իտալիայում: Ինչ խոսք, որ 1934 թվականից հետո այլ վայրերում հրատարակվել են նաև մի քանի այլ կրոնական թերթեր: Կրոնական պարբերաթերթերը ամենից շատ հրատարակվել են Թուրքիայում և դա պետք է բացատրել նրանով, որ վերջին ժամանակներում դավանաբանական վեճերը բուռն ու կրքոտ կերպով լայն ծավալ ստացան այդ երկրում, որտեղ Հայ Եկեղեցու դեմ պայքար ծավալեցին կաթոլիկներն ու բողոքականները:

Հայոց մեջ կրոնական առաջին պարբերաթերթը «Շտեմարան պիտանի գիտելեաց» ամսաթերթն է, որ հրատարակվել է 1839 թվականին Իզմիրում, ապա 1853 թվականին տեղափոխվել է Կոստանդնուպոլիս և մինչև 1854 թվականը հրատարակվել է ընդմիջումներով յոթ տարի:

Այս ամսագրի շարունակությունն է կալմում «Ավետաբեր»-ը, որը 1855 թվականի հունվարի 3-ից սկսեց հրատարակվել որպես շաբաթաթերթ, իսկ 1861 թվականից վերածվեց ամսագրի: «Ավետաբեր»-ը սկսած 1870 թվականից նորից հրատարակվեց որպես շաբաթաթերթ և իր գոյությունը շարունակեց մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը՝ 1915 թվականը:

Այս երկու պարբերաթիվներն էլ հանդիսացել են հայ բողոքականների օրգանները և ջանք չեն խնայել արևմտահայ ժողովրդի մեջ արմատավորելու բողոքականությունը: Նյութապես ապահովված լինելով ամերիկյան միսիոներների գոլարներով՝ այս պարբերաթիվները ջանք են թափել երկպառակություն մտցնել հայ ժողովրդի մեջ և տարածել բողոքական գաղափարներ: Այդ պրոպագանդան աշխատել են ծավալել նաև հայ երեխաների մեջ և այդ նպատակով հրատարակել են «Ավետարանի տղայոց համար» անունով մանկական ամսագիրը: Վերջինս լույս է տեսել 1872 թվականին և առանց ընդմիջման շարունակել մինչև 1915 թվականը: Լինելով անգլիական կրթության ջերմ կողմնակիցը և բողոքականության տարածողը, «Ավետարան»-ը խորթ է եղել մեր իրականությանը: Նա չի կարողացել հետաքրքրություն առանալ և ընդունելություն գտնել, որովհետև նա չէր հետաքրքրվում հայ ժողովրդի անցյալով ու ներկայի հրատապ խնդիրներով: «Ավետարան»-ի մասին «Արձագանք» թերթը գրել է հետևյալը.

«...Այս թերթը, ինչպես հայտնի է, պաշտպան է բողոքական քարոզիչների շահերին և դորա այսքան տարվա հարատևությունը հիմնված է ոչ թե բաժանորդագրության օգնության վրա, այլ միսիոներական ընկերության զոհաբերությանը վերա՝»:

Բողոքականների պրոպագանդան ու կրոնական պայքարը պատճառ հանդիսացան, որ Կոստանդնուպոլսի հայոց Պատրիարքարանը կոնդակի, հայտարարություն, հորդորի և հուակ ուրեմն կրոնական բանադրանքի ձևի տակ լուրջ պայքար ծավալի բողոքականների հրատարակությունների դեմ:

Օտարամոտ այդ կրոնական գաղափարախոսության դեմ պայքարելու համար Մատթեոս պատրիարքը (հետագայում կաթողիկոս), գերագույն ու հոգևոր ժողովների հավանությունը, որոշում է Պատրիարքարանի անունով հրատարակել մի պաշտոնաթերթ:

Կոստանդնուպոլսում 1846 թվականին լույս է տեսնում Չամուրճյանի «Հայաստան»-ը, որը լուրջ պայքար մղեց բողոքականների «Ավետարան»-ի դեմ:

«Ավետարան»-ի դեմ պայքարելու համար հրատարակվում է նաև «Զոհալ» անունով հայատառ թուրքերեն շաբաթաթիվը 1855 թվականին, որը տարի ու կես լույս տեսնելուց հետո վերածվում է «Երևակ»-ի: Հակադրվելով «Ավետարան»-ին, «Երևակ»-ը, որոշ ընդհատումներով, 1857 թվականի հունվարի 1-ից շարունակվեց մինչև 1866 թվականը:

«Երևակ»-ի խմբագիր Հովհաննես Տերոյանցը (Չամուրճյանը) իր թերթը դարձրել էր պահպանողական վերնախավի օրգանը:

«Երևակ»-ը չկարողացավ թերթի իր բարձրության վրա կանգնել և որևէ արժեք ներկայացնող գրական կալուն ժառանգություն թողնել:

Թուրքիայում հայ կրոնական մամուլի պատմության մեջ առաջնեկության կարգով ուրույն տեղ է գրավում «Արծվի Վասպուրական» ամսագիրը, որի խմբագիրն է եղել Մկրտիչ վարդապետ Խրիմյանը (հետագայում հռչակավոր Հայոց Հայրիկը):

Ամենից առաջ «Արծվի Վասպուրական»-ը միակ ամսագիրն է, որ հրատարակվել է Հայերենի հողի վրա և իր ուղղությամբ ու դավանած գաղափարներով կապված է եղել իր ժողովրդի հետ, խոսել է իր ժողովրդի ցավերից ու պահանջներից, լսել է նրա ձայնը և ընթացել հայ գյուղացիության ու Եկեղեցու շահերի պաշտպանության ճանապարհով:

Եվ պարծանքով պետք է նշել, որ «Արծվի Վասպուրական»-ը իր գոյության ողջ ընթացքում՝ 1855 թվականից մինչև 1864 թվականը հետևողական կերպով շատագուցվել է միատեսակ ուղղություն ու գաղափարախոսություն: Իր ժամանակի համար դա առաջադիմական ճիշտ գաղափարախոսություն է եղել. ի՞նչ նպատակ է հետապնդել սկզբում Կոստանդնուպոլսում ու ապա Վանում, Վարազա՝ մենաստանի նորաստեղծ տպարանում հրատարակված այդ ամսագիրը:

Հենց առաջին տարուց ամսագիրը շեշտակի դրել է իր նպատակը.

«Անհրաժեշտ պետք է բոլոր քաղաքացի իշխանաց, որոնք կարող և ձեռնհաս են՝ բարիք ընելու համագորգ գյուղացոց կրթության համար, ըստ ամենայնի հոգ տանել, վասնզի դպրոց, ուսում, վարժապետ, ազգասիրություն միայն քաղաքացվո համար չէ... Մեր նպատակն է հայրենակից գյուղաբնակ եղբարց լուսավորության համար աշխատելը»:

1958 թվականին ամսագիրն է՛լ ավելի պարզորոշ է դնում թերթի հետապնդած պահանջները, որ եղբարակվում են հետևյալ հինգ կետերում:

Առաջին պահանջը այն է լինում, որ ամսագիրը լինի «Հանդես աստվածապաշտության», այսինքն տպագրվեն առաջին հերթին այնպիսի հոդվածներ, որոնք բովանդակում են «Որ ինչ առ ճշմարիտ կրօն աստուածապաշտութեան, որ առ հաւատս և Եկեղեցին քրիստոսի վերաբերի և ձգտի առնել այսու գեղացրութիւն բանիցն Աստուծոյ ի քիմս

հայկածին մանկություն, քան զմեզը քաղաքական և ազգասիրական բանից»:

Երկրորդ պահանջն է՝ դառնալ «Հանդիսաբան հայրենաշէն առաքինեաց հայոց», այսինքն տպագրվեն այնպիսի հոդվածներ, որոնք դրվատում են հայ ժողովրդի պատմության մեջ անուն վաստակած հերոսների, «նախնի քաջազունքն մեր», որոնց պետք է հետևեն այժմ շատերը և իրենց հայրենազարդ գործերով անմահության դասին հասնեն:

Երրորդ պահանջն է ամսագրի ընթերցողներին ծանոթացնել «Հայրենի աշխարհաց» տեսարաններին, այսինքն տալ «Հին և արդի վիճակը քաղաքաց, դիւղից, գերդաստանաց, վանորէից, մենաստանաց, եկեղեցեաց, ժողովրդոց և համօրին այլ հանգամանաց, որ առ աշխարհագրական տեղեկութեանս վերաբերին»:

Չորրորդ՝ դառնալ «բուրաստան բարոյական առաքինութեանց»:

Հինգերորդ՝ դառնալ «Թանգարան հայկական դպրութեան», այսինքն որոնել ու գտնել Հայաստանի բոլոր անկյուններում և վանքերում գտնված «հնագիր մատենագրութիւնները» ու հրատարակել դրանք, որոնք «ավելի թանկ են քան ոսկին ու հազվագիտակույնը»:

«Արծվի Վասպուրական»-ը իր ժամանակի համար խոշոր առաջադիմական նպատակ է հետապնդում:

«Արծվի Վասպուրական» ամսաթիւթը «իր հայրենասիրական ճառերով ոչ միայն Պոլսո, այլ հույժ հեռավոր տերութեանց ու քաղաքներու մեջ բնակած գաղթական հայոց թմբած ու քնած ռզիւները կարթնցնեն»:

«Մեծահռչակ Վարազա վանից՝ Հռիփսիմյանց Ս. Նշանին» ավագաթն հովանայաց տակ իր մշտնջենավոր բույնը հաստատած, թերթի հաշտողութիւն է գտնում ոչ միայն Վանում, այլև Հայաստանի գրեթե բոլոր գավառներում ու Կոստանդնուպոլսում:

Եվ պետք է նշել, որ ամսագիրը սրբութեամբ կատարում է հինգ կետերում շարադրված իր սկզբունքները, իր ընթերցողների մեջ վառելով հայրենասիրական կրակը:

Ամսագրի էջերում հետևողականորեն տրված են մեծ քերթողահայր Մովսես Խորենացու պատմության մեջ հիշատակված բոլոր հայ հայրենասերների կյանքի ու գործունեության նկարագրությունները, Հայրենի երկրի հիշարժան վայրերը (Վարազն ու իր եկեղեցիները, Վերին Վարազն ու Իշխանաց աշրժարը, Շամիրամակերտը, Ակուփին, Վան-Տոսպի հռչակավոր վանքերն ու եկեղեցիները և այլն): «Հանդէս աստուածապաշտութեան եկեղեցաշէն հարցն» խորագրի տակ տպված են

Թադեոս առաքյալի, Գրիգոր Լուսավորչի և նրա որդիների ու թոռների՝ Արիստակեսի, Վրթանեսի, Գրիգորիսի, Հովսիկի, Դանիելի, Մեծն Ներսես Պարթևի, Սահակ Պարթևի, Մեսրոպի, Սրբոց Թարգմանաց անձնվեր աշակերտների՝ Մովսես Խորենացու, Եղիշեի, Եզնիկ Կողբացու, Դավիթ Անհաղթի պատկերներն ու գործունեության արդյունքները և այլն:

«Հանդէս հայրենաշէն առաքինեաց» խորագրի տակ դրված են Հայկ նահապետի, Արամ և Արա Արամյան նահապետների կյանքն ու գործունեությունը, Վասպուրական Արծվոյն «սատարքն ու բարերարքը», Մեծն Տիգրան Նովանդյանի, Վաղարշակ Արշակունի Թագավորի, Արշակ և Արտաշես Թագավորների, Տիգրան Բ-ի, Արգար Արշակունու, Արտաշես Բ-ի, Տրդատ Արշակունու պանծալի կյանքն ու կատարած հայրենաշէն աշխատանքները և այլն:

«Բուրաստան բարոյական առաքինութեանց» խորագրի տակ ամսագրում տպագրված են բազմաթիւ իմաստուն առակներ ու պատմվածքներ (օրինակ՝ «Աշխարհս ծովի կնմանի, ով որ լողալ չի գիտեր՝ կխեղդվի», «Վարդ ու մացառ», «Զիք յաղթող դժուարութեանց աշխարհի, քան զհամբերութիւն», «Երկու շուն և գայլ», «Պառավն ու աղախինը» և այլն և այլն):

Պետք է նշել, որ բացի մի շարք առաջնորդող հոդվածներից, որոնք գրված են մասամբ գրաբարով, ամսագրի լեզուն աշխարհաբար է, հասկանալի ու հարթ:

Ամսագրի խմբագիր Մկրտիչ վարդապետ Խրիմյանը 1860 թվականին բացակայում է Վանից, որի համար էլ վերջին տարիները՝ 1863—1864 թվականներին ամսագիրը խմբագրում ու հրատարակում է Վարազա Ժառանգավորաց դպրոցի աշակերտ Գարեգին վարդապետ Սրվանձույանը (հետագայում հռչակավոր բանահավաք ու գրող):

«Արծվի Վասպուրական»-ը պրոպագանդել է նաև աղքատիս-ազատագրական գաղափարներ: Նրա էջերում տպագրված բազմաթիւ հոդվածներում ու գրական պատկերներում տրված են հայ ժողովրդի ստրկական վիճակը անցյալում, թուրքական կոտորածները, հայ ժողովրդի մղած ազգային-ազատագրական պայքարը իր անկասկածյան համար: Ամսագիրը կոչ է անում չհուսահատվիլ, կազմակերպվել և ընթանալ միշտ առաջ:

«Մենք նոր-սերունդներ ենք,— գրում է ամսագիրը,— ուրեմն մեր պարտքն ու կամքը ճանաչենք: Վեր Աստված կանչենք, վեր կենանք, շարժինք ու սկսինք մեր գործը, նորեն սկսինք... Բանանք մեր աչքերը, բանանք մեր գործքերը, միշտ դիմենք հառաջ, միշտ

արի ու քաջ, գործենք անվեհեր ու անձնվեր, գործենք անդադար թե՛ տիվ և թե՛ գիշեր»³։

Ամսագիրը լայն պրոպագանդա է մղել նաև հայ ժողովրդի միասնության, արևելահայ ու արևմտահայ հատվածների սերտ համագործակցության համար։ Նա խոշոր ջանք է թափել Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի դադափարական, մշակութային կապի ստեղծման և ամրապնդման համար։ Այս ուղղությամբ ամսագիրը տպագրել է բազմաթիվ խոհական, լուրջ հոդվածներ։

Ամսագրի էջերում հանդես են եկել մեր անվանի գրողներն ու բանասերները՝ ԲաժՖին, Գրեգորի վարդապետ Սրվանձտյանը, Արսեն Թոխմախյանը, Պետրոս Մաղաթյանը, Նուհապետ Փիրղալեմյանը և ուրիշներ։ Կուռ ու բովանդակալից բազմաթիվ հոդվածներ ու առաջնորդողներ է գրել ամսագրի խմբագիր Խրիմյան Հայրիկը։

Հայ կրոնական մամուլի պատմության մեջ և ոչ մի կրոնաթերթ չի գրսևորել կրոնի, հայրենասիրության, հայ ազատամարտի աջակցի խիզախ գաղափարներն ու մտահղացումներ, որպիսին արել է «Արծվի Վասպուրական»-ը իր գոյության ընթացքում։

«Արծվի Վասպուրական»-ի տաղանդավոր խմբագիր երիտասարդ Մկրտիչ վարդապետ Խրիմյանը պայքարել է նաև երկրում տիրող տգիտության ու խավարի դեմ։

Խրիմյանը խավարի դեմ պայքարելու, համար առաջադրում էր երեք միջոց․ ա) կենդանի խոսք, կենդանի քարոզ, բ) ազդու գրիչ և գ) տպագրական մամուլ։

«Արծվի Վասպուրական»-ը սոսկ վանական հրատարակություն չէր, այլ արժարժում էր հասարակական մարտական խնդիրներ։

Կգա՝ արդյոք մի օր, — ասում էր Խրիմյանը, — երբ մեր գլուխացին հանգիստ կերպով փայլել իր հալալ աշխատանքը և այս երկրում տիրե արդարություն և խաղաղություն։ Կգա՝ արդյոք մի օր, երբ մեր այս ձորերում, ուր միայն ավազակների հրացանների տրաբոց է լսվում, լսվի երկաթուղու շոգեկառքի սուլոցը և մենք էլ ունենանք հեռագիր, փոստ, դպրոցներ, համալսարան։

1860-ական թվականներին քաղաքական, տնտեսական, ազատամիտ գաղափարների զարթոնքի շրջանն էր Թուրքիայում։ Կոստանդնուպոլսից սկսած մինչև հեռավոր դավառներում հիմնվում են նոր դպրոցներ, տպարաններ, հրատարակվում են նոր թերթեր ու գրականություն, որոնց նպատակն է լինում զարկ տալ կրթության ու բարձր մակարդակի հասցնել մշակութային կյանքը։ Վանքերն էլ մասնակցում են այս ընդհա-

նոր զարթոնքին։ Վանքերում բացվում են կրթարաններ, վարժարաններ, երկրագործական դասարաններ, Վարազա վանքում հիմնվում է տպարան, Մուշում բացվում է վարժարան, Արմաշում և Նրուսաղեմում, որտեղ գոյություն ունեին վանական միաբանություններ, հրատարակվում են կրոնաթերթեր։

1864 թվականի օգոստոսի 1-ին Արմաշի միաբանությունը հրատարակում է «Հույս» ամսաթերթը, իսկ Նրուսաղեմում՝ «Սիրոն»-ը։

«Հույս»-ը տպագրում է կրոնա-բարոյական, պատմա-բանասիրական հոդվածներ, քննության է առնում կրոնի ու հայ ժողովրդի պատմության նկատմամբ սխալ կարծիքները և լուսաբանում է բազմաթիվ հարցեր։

Արմաշի «Հույս» ամսագրի խմբագիրն էր Խորեն Եպիսկոպոս Աշգյանը (հետագայում Կոստանդնուպոլսի պատրիարք)։ «Հույս»-ը փակվում է 1879 թվականին։

«Սիրոն» կրոնական, գրական ու բանասիրական ամսագիրը Նրուսաղեմի հայ Պատրիարքության պաշտոնական օրգանն է։

Ամսագիրը լույս է տեսել 1866 թվականին և 12 տարի հրատարակվելուց հետո դադարել է 1877-ին։

«Սիրոն»-ի առաջին խմբագիրը ճղել է Տիգրան Թ. Սավլալյանը, որը հանդիսացել է իր ժամանակի կարող մտավորական ուժերից մեկը և աչքի է ընկել Սրբոց Հակոբյանց պատմական հաստատության մեջ։

Սավլալյանից հետո «Սիրոն»-ի խմբագրությունը վարել է Մելքիսեդիկ վարդապետ (այսպես եպիսկոպոս) Մուրադյանցը։

«Սիրոն»-ը Նրուսաղեմի միաբանության համար ազդակ հանդիսացավ ուսումնական ու գրական շարժում ստեղծելու ուղղությամբ։ Նրուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանի աշակերտներն անգամ ամսագրում տպագրեցին իրենց գրական առաջին փորձերը։

Նրկարատե դադարից հետո, Նդիշե Դուրյան պատրիարքի օրով, 1927 թվականին նորից սկսեց լույս տեսնել «Սիրոն»-ը՝ գերաշնորհ Տ. Բարգեն Եպիսկոպոս Կյուլեսերյանի (այսպես աթոռակից կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո) խմբագրությամբ։ Խմբագրին ուղղված պատրիարքական պաշտոնագրում հրահանգված է, որ բացի կրոնա-բարոյական նյութերից, «Սիրոն»-ը «փոքր ի շատե պիտի ջանա մշակել նաև տոհմային հին մատենագրությունը, մանավանդ անոր էջերում վրա ավելցնելով անժանոթ կամ անտիպ մնացած գործեր կամ զրվածքներ... Փափագելի է նաև՝ որ հայ եկեղեցագրիտական և բանասիրական հարցերու վերաբերմամբ ալ «Սիրոն»-ը ունենա իր կարևոր բաժինը»։

Նվ «Սիրոն» ամսագիրը, հավատարիմ մնալով պատրիարքի պաշտոնական ցուցումին,

³ «Արծվի Վասպուրական», 1862—1863 թ., № 1, էջ 10—11։

չանք է թափել դրսևորելու նոր ուղղություն՝ ժամանակի պահանջների համաձայն, և դարձել է Սփյուռքի մեր լավագույն, բովանդակալից և փնտրված ամսագրերից մեկը:

«Միոն»-ը պարտականություն է ստանձնում դառնալու «Ավետարան մաքուր սնունդի և հասակ լույսի», որի «կարոտությունը կաշաղակե ալսօր մեր գաղութներու մեջ»:

«Միոն»-ը խոստանում է տալ «կրոնքի ներշնչումներն զրկված, իրենց բնաշխարհին տարագիր եղբայրներու... ներշնչումներուն կապույրը»:

«Միոն»-ը պայքարում է գաղութներում հայոց լեզվի զարգացման ու մաքրության համար և խոստանում է դառնալ «ողջամիտ քննադատ», որովհետև «հավատացած է, որ քննադատությունը կենսական ազդակ է հոգեկան ու մտավորական կյանքի բոլոր արտահայտություններում ու արդյունքներում մեջ, ինչպես նաև մեր ազգային, եկեղեցական, ընկերային, քաղաքական, ընտանեկան գործունեության բոլոր գիծերում վրա»:

«Միոն»-ը ունի բազմաթիվ բաժիններ՝ կրոնական, բանասիրական, գրական, եկեղեցապատմական, դիվան Ս. Հակոբա, կրոնապատմական, մատենախոսական, պատմական, հայրենախոսական, պաղեստինագրական և այլն: Կրոնական մասը ամսագրի գլխավոր և ստվար բաժինն է կազմում: Առանձնապես արժեքավոր են բանասիրական և մատենագրական բաժինները, որոնց մեջ գեղարվեստագիտական ու պատմական լիարժեք աշխատություններով հանդես են եկել Նիդհե Դուրյան պատրիարքը, Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանը, Թորգոմ Գուշակյան պատրիարքը, Բաբգեն եպիսկոպոս Կյուլեսերյանը (խմբագիր), Մեսրոպ եպիսկոպոս Նշանյանը, պրոֆ. Ն. Ադոնցը, Մկրտիչ եպիսկոպոս Աղամյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Արշակ Ալպոյաճյանը, Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյանը, Գառնիկ Ֆնտրգլյանը, Հակոբ Օշականը, Շահան Պերպերյանը, Հ. Քյուրտյանը և Երուսաղեմի հայոց վանքի միաբանության լավագույն և խոստումնալից գրիչները, շահեկան և արժեքավոր ուսումնասիրություններով:

Ամսագրի էջերում անշան տեղ չեն բռնում նաև թարգմանական նյութերը և կրոնական բանաստեղծությունները:

«Միոն»-ից հետո, Թուրքիայում հրատարակված կրոնաթերթերից «Աույս» կիսամյա հանդեսը արժանի է լուրջ ուշադրության: «Աույս»-ը հրատարակվել է Կոստանդնուպոլսում 1874 թվականին և փակվել է 1885 թվականին: Մինչև 1882 թվականը եղել է ըստ կրոնաթերթի, ապա վերջին երեք տարում որոշ չափով փոխել է իր բնույթը:

«Աույս»-ի խմբագիր-տնօրենն է եղել Հմայակ ծայրագույն վարդապետ Դիմաքսյանը, որ կարողացել է իր կիսամյա հանդեսը դարձնել հետաքրքրական, տպագրելով լուրջ կրոնական հոդվածներին զուգընթաց, բազմատեսակ ուսանելի նյութեր, որոնք ալսօր իսկ հետաքրքրությամբ են կարդացվում:

«Աույս»-ի խմբագիրը հենց առաջին համարում շարադրել է թերթի ուղղությունը և հետապնդած նպատակը. «...Մտքի լույսով և Աստուծո երկյուղով միայն մարդս կրնա ինքզինք սանձահարել, և լույսով միայն կրնա ճանաչել ու կատարել իր պարտականությունները: «Աույս»-ն ալ իբրև կրոնական հանդես մը ալսօր ազգային հրապարակի վրա կերևի, որ իր պարտքերը կատարելու կուզա: Եթե եկեղեցականաց պարտականությունը ժողովրդյան բարոյական օգուտները հոգալ և զանոնք ճշմարիտ հավատին մեջ պահելն է, այս նվիրական պարտականությունը այն ատեն միայն արժանաբար կատարած պիտի ըլլանք, երբ անոր միտքը ըստ չափու կարողության լուսավորելու աշխատինք: Միևնույն դիտավորությամբ է, որ «Աույս» անունով սույն փոքրիկ հրատարակության ձեռք զարկինք, որուն պատմակ պիտի ըլլա ազգային ընտանեկան կենաց մեջ կրոնի, բարոյականության, ազգասիրության և այլն զգացմանց զարգացման համար աշխատիլ և մտքերը լուսավորելու ջանալ, սիրո, խաղաղության և միաբանության քարոզ լինել... Այս դուռնաբա ձեռնարկության շարժառիթ ունեցած ենք ոչ թե անձնական մի փափագ կամ համբավատնշության զգացություն մը, այլ սիրելի ազգիս բարոյական հառաջդիմության և Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցվո փառաց եթե կարելի է՝ դուզն ինչ ծառայություն ընելու անշահախնդիր դիտավորությունը»:

Եվ պետք է երախտագիտությամբ նշել, որ Հմայակ ծայրագույն վարդապետ Դիմաքսյանն ամենայն բարեխղճությամբ կատարել է իր ստանձնած պարտականությունները և հասել է իր նպատակին: «Աույս»-ը Թուրքիայի հայոց երկարատև կրոնաթերթերից մեկն է եղել, որ չեմք ընդունելություն է գտել ժողովրդական լայն խավերում՝ իր հետաքրքրական բովանդակության համար:

«Աույս»-ը 1875 թվականից, իր գտած ընդունելության համար, վերածվում է շաբաթաթերթի:

1888 թվականին Կոստանդնուպոլսում լույս է տեսնում մի նոր թերթ՝ «Հայ Եկեղեցի» անունով կրոնական շաբաթաթերթ, որի խմբագիր է նշանակվում Բոննի համալսա-

4 Կոստանդնուպոլիս, «Աույս», 1874 թ., № 1, հա-խաթան:

րանի շրջանավարտ Թորոս վարդապետ Զուղայեցին: Այս հանգեսի բովանդակությունը զուտ կրոնական ու աստվածաբանական է, Ավետարանի հմտաբան մեկնաբանություններով և տոնների բացատրություններով: Թերթը երկար կյանք չի ունենում և դադարում է 1888 թվականի նոյեմբերին:

1888 թվականի ապրիլի 9-ին Կոստանդնուպոլսում սկսեց հրատարակվել «Նոսնակ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» կրոնական շաբաթաթերթը, որ իր առաջին համարում հրատարակեց թերթի ծրագիրը, հաստատված Կոստանդնուպոլսի կրոնական ժողովի կողմից: Թերթի ոգին էր Վահան վարդապետ Մինասյան Պարտիզակցին, որը կարողացավ տպագրվող նյութերի մեջ բազմազանություն մտցնել և ժողովրդական ոգով ու ձգտումով խմբագրել թերթը: Դրա շնորհիվ այս կրոնաթերթը որոշակի ընդունելություն ու համակրություն գտավ ընթերցողների կողմից: Վահան վարդապետը նույն տարում իր թերթի անունը փոխեց «Սոխակ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ», իսկ երբ դժուրեց կրոնական ժողովի հետ, սկսեց ինքնուրույն կերպով հրատարակել թերթը, սակայն կարճատև եղավ այն: Թերթը դադարեց 1888 թվականին: Այս շաբաթաթերթում տպագրվել են առաքելական կանոնների մեկնաբանման, կրոնական զգացումների զարգացման և բարոյակրթական շատ հոգվածներ: Լայն տեղ է հատկացված Պատրիարքարանի և եկեղեցական գործերի մասին տրված տեղեկություններին:

1895 թվականին Կոստանդնուպոլսում հրատարակվում է «Լույս» անունով կրոնական, գրական, բանասիրական և քաղաքական մի նոր շաբաթաթերթ, որի խմբագիրն օրոհեն է եղել Բարգին ծայրագույն վարդապետ Կյուլեսերյանը, իսկ արտոնատերը՝ Վահան վարդապետ Տեր-Մինասյանը:

«Լույս» շաբաթաթերթը, որ հրատարակվել է Կոստանդնուպոլսում 1895—1906 թվականներին, միատեսակ ուղղություն ու բնույթ չի ունեցել:

Մենք նշում ենք այդ շաբաթաթերթի այն տարիները, երբ հրատարակվել է գերազանցապես որպես կրոնաթերթ:

«Լույս»-ը սկզբից հրատարակվել է որպես կրոնաթերթ 1895 թվականից մինչև 1897-ը ներառյալ, որից հետո կոչվել է «Նոր շրջան» և դարձել է գրական, գիտական, բանասիրական, քաղաքական շաբաթաթերթ: 1905 թվականից մինչև 1907 թվականը նորից կրոնական թերթ, իսկ 1908 թվականին Ա. Անտոնյանի խմբագրությամբ վերածվում է զուտ գրական-գեղարվեստական շաբաթաթերթի:

Լինելով արևմտահայ լուրջ կրոնաթերթերից մեկը, «Լույս»-ը որպես այդպիսին կարողացել է հրատարակվել վեց տարի և իր շուրջ է համախմբել լավագույն ուժերի:

Ի՞նչ ծրագրով է ղեկավարվել այս պարբերաթերթը:

«Լույս»-ը պիտի մշակե գլխավորապես հայ եկեղեցագիտությունը իր բոլոր ճյուղերում մեջ, սիրված ու փորձ, ձեռնհաս ու ժիր մշակներով՝ ըլլա եկեղեցական, ըլլա աշխարհական, առանց մոռնալու նաև ուրիշ հետաքրքրական նյութերը»:

«Լույս»-ի վերահրատարակման առթիվ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը խմբագրության ուղղված իր «Թողթ օրհնություն» մեջ գրում է հետևյալը. «...Մեր ժողովուրդը կրոնական է յուր զգացմամբ, բարոյական է յուր սկզբամբ. վստահ եմ, որ իրեն ըզձից հագուրդ տվող հրատարակության կյանքը կապահովե, երբ այս ալ ապահով կերպով շարունակե, և առաջին օրերուն բնական դժվարությունց դիմանա... Գրողներուն կհանձնարարեմ, ավելի ժողովրդին պետքին հետևել՝ քան իրենց ճաշակին, ավելի օգտակարին միտ դնել՝ քան հաճելուն: Խորշիլ անձնակալություններ, հակառակություններ, ավելորդ խնդիրներ: Նույնիսկ կրոնական կամ դավանաբանական նրբությունց մեջ չմտնել, այլ ավելի բարոյական ուղղության վրա քաշել: Ասոր հետ սորվեցնել հավատացելուն յուր դավանությունը, յուր արարողությունները և յուր կանոնները, բացատրել ընտանեկան սրբությունը, ծնողական և որդիական պարտքերը, հանրության անդամակցներու փոխադարձ հարաբերությունները, դաստիարակության նվիրականությունը, կրթական պահանջները և գրական ուղղիչ և մաքուր ճաշակի պայմանները»:

«Լույս»-ին աշխատակցել են բազմաթիվ գիտնական վարդապետներ և եկեղեցականներ, բազմօգուտ հոգվածներով մեկնաբանելով կրոնական արարողությունները, կանոնները: Պարզաբանված են քահանայական խնդիրները, քարոզի ծրագիրը, քարոզելու արվեստը, փոփոխությունները Հայ եկեղեցվո մեջ, չորս Ավետարանների ծագումը, Ս. Գրոց ընթերցվածները Հայ եկեղեցվո մեջ, միհրականությունը, ինչ է ներկայացնում արդի աստվածաբանությունը, հայ վանականություն ծագման հարցերը, Հաղորդության, խորհուրդը, Գործք Առաքելոցը և այլն:

5 «Լույս», 1905 թ., № 1, էջ 7:

6 Նույն տեղում, էջ 4:

«Լույս»-ում տպագրված են մեծ թվով կրոնական բանաստեղծություններ, հատկապես Նիդեռլանդների Գուդյանի, և հետա-նդեռլանդների աշխարհագրական-պատմական բերքերական աշխարհագրական-պատմական հոդվածներ օտար երկրների մասին: Զգալի տեղ են բռնում և թարգմանական նյութերը:

Կոստանդնուպոլսի «Մասիս» հռչակավոր ու երկարատև հանդեսն ևս (1852—1903) որոշ տարիներում վերածվել է կրոնաթերթի: 1888-ից մինչև 1892, ինչպես նաև 1896-ից մինչև 1908 թվականները «Մասիս»-ը եղել է արևմտահայ ժողովրդի կրոնաթերթից մեկը և լավ ընդունելություն է գտել:

«Մասիս»-ի ուղղությունն ու բնույթի մասին Օրմանյան եպիսկոպոսը գրել է հետևյալը.

«...Մեր կրոնական թերթը բարձր խնդիրներով ծանրաբեռնել չենք ուզեր. բանգետ երևնալու հավակնությամբ դժվարին նյութերու մեջ չենք մտնել, գիտական ասպարեղի թևակոխելով արժանիքներ ստեղծել չենք սիրել, մեր նպատակն է մեր ժողովրդյան օգտակար ըլլալ, կրոնք և բարոյական բացատրել, հավատք և Եկեղեցի պաշտպանել»:

Այս ծրագրով էլ թերթը ընդմիջումներով շարունակում է իր գոյությունը ինչ տարի:

Թուրքիայում հայոց վերջին կրոնաթերթը «Տաճար» հանդեսն է, որը հրատարակվել է 1909 թվականի նոյեմբերի 15-ին և դադարել է 1918 թվականին: Այդ ամսագիրը խմբագրել ու ղեկավարել են սկզբում Հմայակ քահանա էքսերճյանը, ապա Գարեգին վարդապետ խաչատրյանը (ներկայումս Թուրքիայի հայոց պատրիարք) Զարմայր քահանա (ապա վարդապետ) Կյոզլուրյանը և Ղևոնդ ծայրագույն վարդապետ (ապա եպիսկոպոս) Դուրյանը: «Տաճար»-ը սկզբում եղել է կրոնա-եկեղեցական կիսամյա հանդես, իսկ 1910 թվականի հունիս ամսից վերածվել է շաբաթաթերթի՝ տնօրինությամբ և խմբագրությամբ Զարմայր քահանա Կյոզլուրյանի:

«Տաճար»-ի էջերում կրոնա-բարոյական և գիտական հոդվածներով հանդես են եկել Գարեգին, Պարզե, Կորյուն, Արտավազդ, Նովանդ և Տիրայր արմաշական վարդապետները, Ղևոնդ ծայրագույն վարդապետ Դուրյանը, Հ. Մրմրյանը, Զարմայր քահանա Կյոզլուրյանը, Լևոն էսաճանյանը, Գրիգոր Գալուստյանը, Արշակ Ալպոյաճյանը, Արիստակես քահանա Հիսարյանը, Հակոբ Ալթունյանը, Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանը, Գեվորգ ծայրագույն վարդապետ Ասլանյանը, Նիդեռլանդ վարդապետ խաչատրյանը, Ատուշանը, Վահան խուրվաբեղյանը և շատ ուրիշներ:

«Տաճար»-ը իբրև շաբաթաթերթ հրատարակվել է ինչ տարի շարունակ:

Մենք համառոտակի նշեցինք Թուրքիայում լույս տեսած այն հայ կրոնաթերթերը, որոնք ղեկավարվել են որոշակի ծրագրով և համեմատաբար երկար կյանք են ունեցել:

Կանգ չենք առել «Նոր ավետարեք» (Հալեպ), «Ամենուն համար» (Խարբեղ), «Խօսնակ» («Մոխակ») Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ» (Կոստանդնուպոլիս), «Տաճար» (Կոստանդնուպոլիս), «Եկեղեցի Հայաստանեայց» (Կոստանդնուպոլիս, Մանչեստր), «Արձագանք ճշմարտության» (Փարիզ) և մի քանի այլ կրոնաթերթերի վրա, որոնք կարճատև կյանք են ունեցել:

Մեր ուսումնասիրության շրջանակից դուրս են մնացել նաև ԱՄՆ-ում հրատարակված ու ներկայումս հրատարակվող բազմաթիվ հայ ժողոքական թերթերը:

Հայ ժողոքականները Թուրքիայում հրատարակել են չորս անուն՝ «Մեծամարան պիտանի գիտելիաց» (Իզմիր), «Ավետարեք» (Կոստանդնուպոլիս), «Դիտակ» և «Բիրական» (Կոստանդնուպոլիս), կրոնաթերթեր, որոնք երկարատև կյանք են ունեցել, որովհետև ապահովված են եղել միսիոներական ընկերությունների դոլլարներով, սակայն չեն կարողացել հաջողություն գտնել:

Հայ կաթոլիկները լույս են ընծայել միայն երկու կրոնաթերթ («Կաթոլիկ արձագանք»՝ Հռոմ և «Պատկեր»՝ Կոստանդնուպոլիս), որոնք նույնպես ընդունելություն չեն գտել:

Այլ են եղել պայմանները Կովկասում: Այստեղ անհամեմատ սակավաթիվ են եղել հայ կրոնաթերթերը: Կովկասում հայ ժողոքականներն ու կաթոլիկները գործունեություն չատ քիչ հող են ունեցել: Կովկասահայերի մեջ կրոնաթերթերի սակավությունը հետևանք է այն բանի, որ կրոնադավանաբանական երկպառակությունները լայն բնույթ չեն ստացել: Կաթոլիկները կարողացել են որոշ չափով մուտք գործել Ախալցխայում, Արդվինում և Ղարսում, սակայն հնարավորություն չեն ունեցել ինքնուրույն կրոնաթերթեր լույս ընծայելու: Ինչ վերաբերում է ժողոքականությանը, որ մուտք է գործել 1828 թվականին Շուշում, նա էլ հաջողություն չի գտել ժողովրդի մեջ:

Ցարական կառավարությունը թույլ չէր տալիս կրոնների ու դավանությունների մուտքը Ռուսիայի սահմաններում, որովհետև ռուսադավաններ զրկված են եղել կրոնափոխ լինելու իրավունքից:

Մյուս կողմից՝ ուժեղ է եղել էջմիածնի աղդեցությունը: Ս. էջմիածնի և բազմաթիվ այլ վանքերի ու մենաստանների մոտիկությունը խոշոր չափով ազդել է ժողովրդի վրա և սերտ կապերով շաղկապել Հայ Եկեղեցու հետ: